

L'expulsió dels moriscos en l'imaginari popular valencià

Joan Borja i Sanz
Universitat d'Alacant

Resulta obvi que l'imaginari popular compartit pels membres d'una determinada col·lectivitat tendeix a recrear els referents geogràfics, els episodis històrics, els elements culturals que la col·lectivitat en qüestió interioritza com a idiosincràticament rellevants. Són les coses i els fets percebuts com a *importants* els que inspiren la imaginació col·lectiva, d'acord amb una determinada *gramàtica de la fantasia*, que es regeix per lleis i principis més o menys complexos: indestriables –en qualsevol cas– del valors, les normes, les creences, els models d'organització, les tradicions, el patrimoni material i immaterial, les coneixences, la memòria comuna, les circumstàncies ambientals i, en definitiva, la forma i els condicionants de la vida socialment compartida.

En el cas concret del País Valencià resulta curiós constatar, per exemple, que els principals cicles llegendaris es corresponen amb figures, referències i esdeveniments d'incontestable transcendència històrica: només cal pensar, en aquest sentit, en la productivitat de les llegendes valencianes referides al rei fundacional, Jaume I; en la fertilitat de l'imaginari que embolcalla la figura d'un personatge extraordinari com sant Vicent Ferrer; en la recurrència de les llegendes sobre reiterats atacs barbarescos a les poblacions costaneres; en la gran quantitat de relats populars que recreen el conflicte interconfessional entre moros i cristians; etc.

Imatge 1. Gravats de *L'expulsió dels moriscos* de Vincenzo Carduccio, conservat al Museu del Prado de Madrid.¹

¹ Aquesta imatge ha estat manlevada del web http://www.univ-montp3.fr/boeglin/cours/arts/images/galerie_peint_17_2.htm; data de consulta, 30/09/2014

Quan al setembre de l'any 1609 el rei Felip III va decretar l'expulsió dels moriscos, i van ser foragitades del Regne de València de l'ordre de 135.000 persones (més de la tercera part de la població!), es va escriure, sens dubte, una de les pàgines més commocionants de la història valenciana. Des dels paràmetres actuals no sempre resulta fàcil imaginar la veritable magnitud d'aquells fets; ni les conseqüències que, en tots els sentits, va comportar per al Regne de València. Esborrona fer la reflexió que, estadísticament, una tercera part de la població seria actualment —és una manera d'il·lustrar-ho— el conjunt dels ciutadans menors de 30 anys; o tots els majors de 47; o totes les dones amb més de 20 anys; o tots els homes menors de 50 anys; etc. No hi pot haver marge per al dubte: l'expulsió dels moriscos no solament va sotragar la societat del moment, sinó que va establir una fita històrica en la memòria col·lectiva del poble valencià. Des de perspectives etnopoètiques, en aquest article ens proposem examinar, precisament, en quina mesura una esdevenença tan transcendent i excepcional com l'expulsió dels moriscos ha repercutit efectivament en l'imaginari popular valencià; i inferir, a partir de l'anàlisi de relats concrets, quines en són les característiques essencials i definitòries del corresponent cicle llegendari.

L'any 2009, amb motiu del quart centenari, el singularíssim episodi del foragitament dels moriscos va tornar a centrar l'atenció d'historiadors, intel·lectuals i curiosos en general. No són poques les publicacions interessants que van veure la llum gràcies a l'efemèride.² I l'ocasió també va ser propícia per a divulgar i tornar a examinar l'extraordinària documentació de l'època que se'n conserva, de la deportació massiva. És segur —per no anar més lluny— que milers i milers de valencians conserven fresques a les retines les imatges dels quadres que Francesc Peralta i Pere Oromig van pintar immediatament després de l'expulsió, entre 1612 i 1613, representant l'embarcament dels moriscos al port d'Alacant i al de Vinaròs; el que aquest últim (Pere Oromig) va compondre sobre l'*Embarcament dels moriscos al grau de València* (1613); el de Jeroni Espinosa, sobre la *Sublevació a la vall de Gallinera o Laguar* (1613); o els de Vicent Mestre sobre la *Rebel·lió dels moriscos a la Mola de Cortes* (1613), *L'embarcament dels moriscos al Grau de Dénia* (1613) i *L'arribada dels moriscos a Orà* (1613). L'encàrrec d'aquestes obres —d'un valor actual impagable—, tot just després de l'expulsió, s'explica per la clara consciència que ja coetàniament es devia tenir, de l'envergadura de les mesures preses, i de l'oportunitat de deixar-ne testimoni gràfic, per a la posteritat, de la multitudinària i dramàtica evacuació. No debades, als ports d'Alacant i la Vila Joiosa van ser embarcats 30.204 moriscos; 42.518, als ports de Xàbia i Dénia; 17.776, a València; 5.690 a Moncofa; i encara uns altres 15.208 al nord, al port de Vinaròs. Són xifres que donen compte, a més de la magnitud de l'operació, de la desigual distribució territorial de la població morisca dins del Regne de València: amb una densitat particularment elevada en regions d'orografia muntanyenca com la de les actuals comarques de la Marina Alta i la Marina Baixa: la xifra de 72.722 deportats, només entre Dénia i Alacant, resulta prou eloqüent de la importància demogràfica dels moriscos en aquestes contrades meridionals del territori valencià.

² Si el 2008 ja es reeditava l'estudi clàssic d'Halperin, el 2009 van veure la llum les publicacions de Serrano i Carmel, Escartí, Ardit, Lomas, Bernabé i Moliner; i Mas, Mas i Noguera; del 2010 són les aportacions de Verdet, Gozábez i Santonja, i Muñoz; i del 2011, la publicació de Galdeano i les actes de les XLI Jornadas de Historia Marítima.

Imatge 2. Embarcament dels moriscos el 1609 al port d'Alacant.
Pere Oromig i Francesc Peralta, 1612-1613³

Imatge 3. Embarcament dels moriscos al Grau de Vinaròs,
Pere Oromig i Francesc Peralta, 1613⁴

³ Aquesta imatge ha estat manllevada del web:
http://www.alicantevivo.org/2013_05_01_archive.html; data de consulta, 30/09/2014

Imatge 4. Embarcament dels moriscos al grau de València, Pere Oromig, 1613⁵

Imatge 5. Sublevació a la vall de Gallinera o Laguar, Jeroni Espinosa, 1613⁶

⁴ Aquesta imatge ha estat manllevada del web: <http://www.arauco.org/SAPERAUDE/terraaustralisincognita/historiasdealandalus/imgs/expulsionenpintura/embarquevinaroz.html>; data de consulta, 30/09/2014

⁵ Aquesta imatge ha estat manllevada del web: <http://www.arauco.org/SAPERAUDE/terraaustralisincognita/historiasdealandalus/imgs/expulsion1610/expulsiondevalencia.html>; data de consulta, 30/09/2014)

Imatge 6. Rebel·lió dels moriscos a la Mola de Cortes, Vicent Mestre, 1613⁷

Imatge 7. Embarcament dels moriscos al grau de Dénia, Vicent Mestre, 1613⁸

⁶ Aquesta imatge ha estat manllevada del web: <http://www.arauco.org/SAPERAUDE/terraaustralisincognita/historiasdealandalus/imgs/expulsionenpintura/gallinera.html>; data de consulta, 30/09/2014

⁷ Aquesta imatge ha estat manllevada del web: <http://www.arauco.org/SAPERAUDE/terraaustralisincognita/historiasdealandalus/imgs/expulsionenpintura/mueladecortes.html>; data de consulta, 30/09/2014

Imatge 8. Arribada dels moriscos a Orà, Vicent Mestre, 1613⁹

Un dels documents claus per a copsar la manera com es va organitzar i executar la deportació sistemàtica dels descendents dels mudèjars és, com se sap, el famós ban de l'expulsió dels moriscos del Regne de València, dictat i signat pel rei Felip III de Castella, i publicat el dia 22 de setembre de 1609 pel virrei de València, Luis Carrillo de Toledo, marquès de Caracena. En aquest document s'exposava que el rei havia resolt "que se saquen todos los moriscos de ese reino, y que se echen en Barbería"; i es regulava, per exemple, que havien d'abandonar el Regne en un termini de tres dies, que els deportats només podrien endur-se les propietats que portaren damunt, i que, en cas d'incompliment, hi hauria senzillament condemna de mort:

Primeramente, que todos los moriscos deste reino, así hombres como mugeres, con sus hijos, dentro de tres dias de como fuere publicado este bando en los lugares donde cada uno vive y tiene su casa, salgan dél, y vayan á embarcarse á la parte donde el comisario, que fuere á tratar desto, les ordenare, siguiendole y sus órdenes; llevando consigo de sus haciendas los muebles, lo que pudieren en sus personas, para embarcarse en las galeras y navíos, que están aprestados para pasarlos á Barbería, á donde los desembarcarán, sin que reciban mal tratamiento, ni molestia en sus personas, ni lo que llevaren, de obra ni de palabra, advirtiendo que se les proveerá en ellos del bastimiento que necesario fuere para su sustento durante la embarcacion, y ellos de por sí lleven tambien el que pudieren. Y el que no lo cumpliere, y excediere en un punto de lo contenido en este bando, incurra en pena de la vida, que se ejecutará irremisiblemente.

⁸ Aquesta imatge ha estat manllevada del web:

<http://www.arauco.org/SAPERAUDE/terraaustralisincognita/historiasdealandalus/imgs/expulsionenpintura/embarquedenia.html>; data de consulta, 30/09/2014

⁹ Aquesta imatge ha estat manllevada del web:

<http://www.arauco.org/SAPERAUDE/terraaustralisincognita/historiasdealandalus/imgs/expulsionenpintura/llegadaoran.html>; data de consulta, 30/09/2014

També s'hi arbitrava, amb la finalitat d'involucrar activament els dos terços de la població restants, que qualsevol cristià podria prendre les propietats als moriscos que no atengueren l'ordre d'embarcament. I fins i tot matar-los impunement:

Que cualquiera de los dichos moriscos que publicado este bando, y cumplidos los tres dias fuese hallado desmandado fuera de su propio lugar, por caminos ó otros lugares hasta que sea hecha la primera embarcacion, pueda cualquiera persona, sin incurrir en pena alguna, prenderle y desbalijarle, entregándole al Justicia del lugar mas cercano, y si se defendiere lo pueda matar.

Per evitar que els moriscos amagaren els béns que no pogueren portar damunt –i, per tant, garantir-ne almenys el benefici d'una apropiació immediata als senyors de qui eren vassalls–, el ban regulava també la prohibició (amb la sabuda pena de mort) de qualsevol intent d'ocultació, destrucció o enterrament de propietats:

Item que cualquiera de los dichos moriscos que escondiere ó enterrase ninguna de la hacienda que tuviere por no la poder llevar consigo, ó la pusiere fuego, y á las casas, sembrados, huertas ó arboledas, incurran en la dicha pena de muerte los vecinos del lugar donde esto sucediere. Y mandamos se ejecute en ellos por cuanto S.M. ha tenido por bien de hacer merced de estas haciendas, raices y muebles, que no pueden llevar consigo, á los Señores cuyos vasallos fueren.

Sembla obvi que un tal prohibició, expressament consignada en el ban, no podia sinó alimentar i estimular, com a reacció lògica, la il·lusió que els moriscos podien deixar enterrats valuosos tresors, conformatos amb les riqueses que no podien portar amb si mateixos. Formulat d'una altra manera: en la confusa lògica del moment, la interdicció dels tresors potser invitava a especular, precisament, amb una eventual existència de fortunes que els expulsats ocultarien amb l'esperança de recuperar-les en un futur, quan potser es produiria el retorn –que el curs de la història no va permetre.

Un altre document de l'època, el “Ban de prohibició de l'alienació dels béns als moriscos del Regne de València” de l'1 d'octubre d'aquell 1609, publicat significativament en valencià, reforça encara més la idea que els moriscos, abans de partir, provaven de vendre tot el que podien per aconseguir joies o diners que els permeteren salvar la major hisenda possible. L'efecte lògic va ser una espectacular deflació, que el text legal explica didascàlicament de la manera següent: “han feyt y fan tan gran abús de vendre aquells, que sols per arribar á dinés, los venen tots de tal manera, que lo que val cent, donen per deu”. Sense cap mena d'escrúpols, el ban ordenava la més eficaç de les mesures possibles contra aquesta deflació: prohibia als moriscos, fins i tot, el dret de disposar i vendre les pròpies pertinences, si aquestes eren bestiar, cavalcadures, collites, oli, cases, terres, censals, deutes, accions, etc. És a dir: la pràctica totalitat dels actius que podien tenir.

Ara ojats queus notifiquen y fan á saber de part de la Sacra, Catolica Real Magestad, é per aquella de part del Illustrissimo y Excellentissimo Señor D. Luys Carrillo de Toledo, Marques de Carazena, Señor de les Viles de Pinto y Ynes, Comanador de Montizon y Chinclana, Loctinent y Capita General en la present ciutat y regne de Valencia.

Que per quant los moriscos del present Regne, que en execucio del orde y manament de Sa Magestad se han de embarcar, encara que es just ques valguen de alguna cosa de sos bens pera passar son viatge, empero han feyt y fan tan gran abús de vendre aquells, que sols per arribar a dines, los venen tots de tal manera, que lo que val cent, donen per deu: lo que no sols es contra la intencio de Sa Magestad y dels ordens y manaments Reals, pero encara en perjuhi dels crehedors y dels Senyors del [sic] lloch, y se han seguit, ys esperen seguir altres perjuhins y danys irreparables. Y perque los dits moriscos sapien quins bens y

coses poden vendre, y quins, ó quals no, per ço Sa Excelencia ab vot y parer dels nobles, Magnífichs, y amats Consellers de Sa Magestad, Regent la Real Cancellería, y Doctors del Real Consell, proueeix ordena y mana, que los dits moriscos puguen vendre tots y cualseuol bens que aquells tinguen, exceptat que no puguen vendre, ni en altra manera dispondre de les coses y bens següents; ço es de bestiar axi grosos com menuts, caualcadures, forments, ni altres grans alguns, oli, cases, terres, encara que sien franques, y en realench, censals, debitoris, ni deutes, drets, ni accions algunes, sots decret de nullitat... Declarant empero que los dits Moriscos puguen vendre a sos senyors qualseuol de dites coses en just y competent [sic] preu en paga del que aquells seran deutors als dits sos señors, i no en altra manera...

Die primo mensis octobris anno 1609 retulit Pere Pi trompeta Real y publich de la present ciutat de Valencia, ell dit dia haver publicat la present publica crida en la dita ciutat de Valencia y llochs acostumats etc.

Comptades –i molt específiques– excepcions, en qualsevol cas, preveia el ban d'expulsió del 22 de setembre. Segons la disposició reial, només quedaven dispensats de la deportació, d'una banda, les criatures menors de quatre anys:

Que los mochachos y mochachas menores de quatro años de edad que quisieren quedarse, y sus padres y curadores, siendo huérfanos, lo tuvieren por bien, no serán expelidos.

D'altra banda, en el cas de les famílies mixtes (amb un progenitor cristià vell i l'altre morisc), el document encara filava més prim: tractant-se de fills menors de sis anys, si la morisca era la mare s'havia de quedar per a garantir-ne la criança; però si el morisc era el pare, se l'havia d'expel·lir. La mare, en aquest segon cas, se'n podia ocupar de pujar la criatura, i el pare era forçat a separar-se dels fills per sempre, i acabava embarcat i enviat a Àfrica amb els seus coreligionaris:

Item, los mochachos y mochachas menores de seis años, que fueren hijos de cristianos viejos, se han de quedar, y sus madres con ellos aunque sean moriscas; pero si el padre fuere morisco y ella cristiana vieja, él sea expelido, y los hijos menores de seis años quedarán con la madre.

No caldrà aprofundir més en les mesures juridicoadministratives de l'expulsió morisca. Els passatges citats són ja suficients per a entendre a quines direccions podia apuntar, en el context valencià, el fèrtil patrimoni llegendari que, sobre el passat i la memòria dels moriscos, es generaria a partir d'aquell decisiu any de 1609: el motiu del tresor morisc guardat o amagat, el dels amors impossibles entre un jove morisc i una donzella cristiana (o viceversa), les incursions barbaresques que de tant en tant saquejaven la costa, o el possible retorn dels deportats per recuperar els béns que per força van haver de deixar enrere són, en bona lògica, els principals ingredients amb què una gramàtica de la fantasia pròpia i genuïna dels valencians ha forjat el cicle narratiu dels *moros, moriscos i cristians*. Provarem ací de mostrar-ho amb un repertori concret de relats populars que han quedat fixats en llibres i documents d'interès etnopoètic.

1. El motiu del tresor morisc

Segurament, el del tresor morisc és un dels motius més recurrents del llegendari valencià.¹⁰ Particularment a les comarques on hi va haver major densitat de població

¹⁰ “Les llegendes sobre tresors amagats es basen sobre la creença que existeixen tresors que algú va amagar en un temps més o menys llunyà i que poden ser trobats gràcies a un cop de sort. Com totes les llegendes, tenen una base real”, raona Carme Oriol (2001, 106), abans d'analitzar, a partir d'un corpus de 36 relats, les característiques d'aquest tipus de relat en l'àmbit cultural de la llengua catalana. Per al cas

morisca –i, per tant, una major quantitat de moriscos embarcats i enviats a Barberia– resulta fàcil documentar, bibliogràficament o de viva veu, llegendes de tresors moriscos amagats. Així, al Comtat podem referir l'exemple del tresor de Subirats a Gorga,¹¹ o el del castell de Penella,¹² a l'Alcoià podem documentar el tresor de la cova de les Meravelles;¹³ a la Marina Alta i la Marina Baixa resulten ben conegudes narracions com “Segària la rica” (Borja 2005, 26-27), que especula sobre el fet que la serra de Segària conserva un valuós tresor morisc amagat dins d'una cova; “El tresor de la Cometa”, a Calp, amb les corresponents riqueses amagades en un pou d'aigua (Borja 2005, 41-42); “El tresor dels moriscos”, soterrat per la població àrab que suposadament va ser concentrada al Castellet de Polop de la Marina abans de ser conduïda al port per a embarcar (Fuster, 400); “Les mines de la serra d'Almèdia”, a Callosa d'en Sarrià (Diéguez, Llinares, Llorca & Montiel, 179-180);¹⁴ o el tresor del Cabeçó d'Or, a Relleu.¹⁵ I, encara més al sud, hi ha casos tan emblemàtics com “El tresor de la Muralla”, que postula l'existència d'un tresor amagat a la mateixa muralla de la ciutat d'Elx (González 1987, 67-71); “Novelda i el túnel de l'Or”, que postula l'existència d'un tresor al castell de la Mola;¹⁶ o “La princesa mora de Crevillent”, que especula amb l'existència d'un fastuós tresor amagat per una princesa mora a l'interior de la serra de Crevillent (Borja 2005, 155).

valencià, l'expulsió dels moriscos és, sens dubte, la “base real” de major productivitat en llegendes sobre tresors amagats.

¹¹ Bernat Capó (1980, 90-91) dóna notícia d'“una llegenda que es refereix a un tresor amagat en un lloc desconegut”, i d'“una dita que la tradició oral ha mantingut al llarg dels segles i que es refereix a un d'aquests secrets mai no descoberts: / Subirat, Subirat / que ric serà / qui l'encontrarà”.

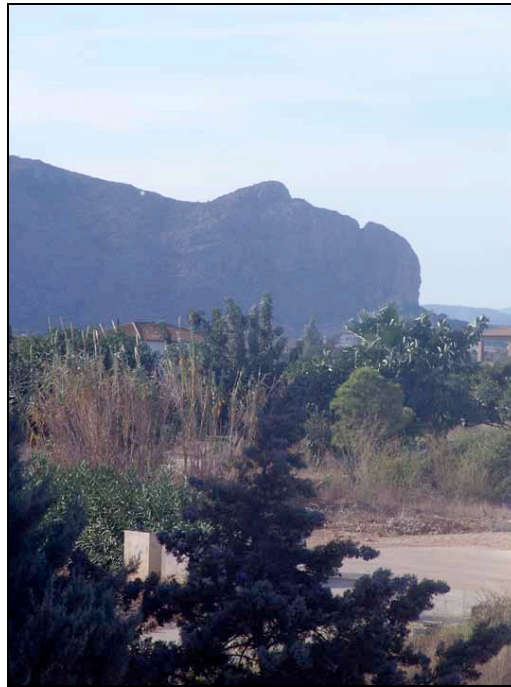
¹² Francesc Gisbert (176) explica que “Entre Alcoi, Billeneta i Penàguila s'alça la torre i les muralles del que resta de l'antic castell de Penelles. Segons la llegenda, a més d'una encantada, les ruïnes amaguen un tresor d'origen incert”. Ivan Carbonell (47-49) aporta nous testimonis orals sobre el capficament que en algunes persones concretes (com ara Vicent el de l'Or) va arribar a provocar la llegenda del tresor i l'encantada del castell de Penella.

¹³ “Es conta que en la serra d'Alcoi els àrabs en ser expulsats deixaren ocult un tresor a la cova de les meravelles” (Carbonell, 164).

¹⁴ Segons aquesta llegenda callosina, un home va anar a treballar a l'Alger, i un àrab li va explicar allí que els moros van deixar un tresor a la serra de l'Almèdia de Callosa: les excavacions que hi hauria manat fer són les haurien donat lloc a tres pous profunds que actualment es coneixen com “les mines de l'Almèdia”.

¹⁵ Ivan Carbonell (52) recorda que al poble de “Relleu, a la Marina Baixa, és ben conegut el cas del topònim *Cabeçó d'Or*, on segons la veu popular els moros abans de ser expulsats amagaren un tresor”.

¹⁶ “La llegenda diu que al castell hi ha un botí amagat del temps dels moros”, recorda Francesc Gisbert (181). El mateix Gisbert hi repassa, en l'apartat “La ruta dels tresors” (174-184), algunes de les principals llegendes valencianes sobre tresors amagats: “L'Albir, a Altea”, “El castell de Bou Negre, a Argeleta”, “Bou d'or, a la cova de l'Àguila, a Xodos”, “El castell de Polop”, “El castell de Penella”, “Castell de Segart (Camp de Morvedre)”, “Cavall d'Or, de Sagunt”, “Les Columbretes”, “La Cometa, a Calp”, “La cova de Laver, a Moixent”, “La cova de Benidoleig o de les Calaveres, a Ondara”, “Cova de l'Or”, “La cova del Primo, a Carlet”, “Font de l'Or, a Ares”, “Gorga i el tresor de Subirats”, “Gruta Blanca, a Banyeres”, “Muntanya de l'Endeví, a Sella (Marina Baixa)”, “La muralla d'Elx”, “Novelda i el túnel d'Or”, “L'Olivera grossa, a la Vila”, “Papa Lluna, a Peníscola”, “Penya de l'Or, a Bolulla”, “Quiquet i el tresor de Castelló”, “Segària la Rica, a Beniarbeig, Beniomer i Benicadim” i “La Torre, l'Alacantí”.

Imatge 9. La serra de Segària, a la Marina Alta

Imatge 10. El castell de Penella, al Comtat. Fotografia de N. Borja

Esment a part mereix la llegenda de “La cova de Benidoleig”, que podem documentar en el segon volum de la *Decada primera de la historia de la insigne y Coronada ciudad y Reyno de Valencia*, de Gaspar Escolano, publicat el 1611; és a dir – el fet ben mereix ser subratllat! –, tot just un parell d’anys després de l’expulsió. Segons el relat reportat per Escolano, en una cova de Benidoleig —l’actual cova de les Calaveres— es conserva un tresor encantat “del temps dels moros”. Dos moriscos, que hem d’imaginar membres d’una de les cinquanta famílies mudèjars documentades al poble en el moment de l’expulsió, diuen tenir un llibre de memòries que explica la manera de desencantar-lo. Proposen a dos cristians anar a buscar-lo. Segons les secretes instruccions d’un llibre de memòries, calia un gat sense cap pèl negre; a mitjan cova

havien de llegir un conjur màgic i cremar apòzemes i olors; i, finalment, arribats a l'estança del tresor havien d'abocar-ne el gat damunt.

Con esta instruccion entraron a la media noche los quatro con achas encendidas: pero de que llegaron a cierto puesto, se les paro delante una mujer vestida de Morisca, hilando: y buelta al Morisco que los guiaua, con ayrado semblante, le dixo en Algarauia: enemigos de Atla, para que tratais de dar el tesoro a enemigos vuestros? No por eso perdieron punto de animo los deuotos del, antes con la vision de la fantasma les crecio mas, pues quedaua confirmado por su dicho, que le hauia en la cueua: y continuando su empresa, hizieron a la metad del camino los perfumes al idolo de la cudicia: y passando adelante, dieron en vna quadra grande, en cuyo suelo vieron tres montones, es a saber, de oro, plata, y perlas. Y delante por guarda vn feroz i espantoso Negro, com vna maça leuantada en la mano, como amenazando de descargarla en el que se atreuiera a llegar. Repararon vn poco los quatro de oros por miedo de los bastos: pero certificados por todas aquellas visiones de lo que venian buscando, hizieron la ceremonia de arrojar el gato: y el Negro se abaxò por el, y se les boluio a tirar, con vn ademan de desprecio, por no tener la condicion requisita del pelo todo blanco. Mientras los tres quedaron absortos de hauer errado el lance, el quarto alargò la mano, y empuñò oro y perlas, lo que pudo, sin echarlo de ver los compañeros: y perdidas las esperanças deieron la buelta para salirse; pero hallaron cerrada la boca de la cueua. Aduirtio vno de los Moriscos la causa i dixo; sin duda que alguno de los quatro lleva algo del thesoro hurtado; y sino lo restituye, pereceremos todos. Confessò el ladron de plano, y hauiendo buuelto a echarlo en el monton, se les abrio la cueua; y salieron tan espantados, que purgaron de aquella vez toda la hidropesia de solicitar thesoros (Escolano 1611, col. 1381).

El relat, que segons Escolano “Vn Christiano viejo, natural de Ondara, persona de credito, solia contar”, és del tot bo en els detalls. El llibre de memòries, el gat sense pèls negres, les torxes, l'ambient misteriós de la cova, les paraules màgiques, el ritual de les substàncies aromàtiques, l'encantada morisca, els tres muntons –d'or, plata i perles– i el negre feroç amb la maça alçada: tot plegat hi confereix un inconfusible sabor popularitzant. Per això, el folklorista altea Francesc Martínez i Martínez no es va estar de transcriure'l literalment i incorporar-lo al seu *Llegendari valencià* de 1929 (121-123). I l'estudiós Víctor G. Labrado, en el suggeridor assaig “Els guardians de princeses i tresors, d'Enric Valor a Joanot Martorell” (Labrado 2008, 125-137), tot posant en relleu els evidents paral·lelismes, encerta a ubicar-lo en la tradició dels gegants negres que poblen rondalles de Valor com “Esclafamuntanyes”, “Abella” o “L'amor de les tres taronges”; la rondalla “El príncep aventurer i l'amor de les tres taronges”, de Joaquim González Caturla (1987, 35-53); o, fins i tot, el mateix *Tirant lo Blanc* de Martorell, amb el sorprenent personatge del rei Escariano.

2. Incursions, saquejos, segrests i rescats

Un dels fenòmens que contribuïen a alimentar la prevenció i l'odi als musulmans –i que sovint s'esgrimia com a argument en la justificació de l'expulsió– és el de les reiterades incursions dels pirates barbarescos a la costa valenciana. Amb tanta impunitat com la de les embarcacions cristianes per la costa africana, els vaixells dels pirates nord-africans atemorien el dia a dia de les poblacions valencianes costaneres, i constituïen una amenaça que condicionava sobre manera la vida consuetudinària. Abans del 1609, els moriscos valencians eren acusats de cooperar des de terra amb els seus correligionaris algerians i tunisians: amb tot i això, i a pesar que es documenta un

descens notable dels atacs durant els regnats de Felip III i Felip IV, les ràtzies marines i els saquejos impietosos dels *moros* van perdurar fins a ben entrat el segle XIX.¹⁷ Les accions dels pirates i els corsaris van condicionar la distribució demogràfica, la proliferació de torres de guaita i estructures defensives per tot el litoral valencià i també –i en paral·lel– els temors. I les formes de la imaginació compartida que provaven de superar-los.

La Vila Joiosa, a la Marina Baixa –sense anar més lluny–, deu el seu suggeridor nom a la necessitat de promocionar el lloc i incentivar-ne el poblament, per tal com era un enclavament perillosament exposat a l'amenaça pirata. Ben conegudes internacionalment són les Festes de Moros i Cristians d'aquest municipi, en honor a Santa Marta, per raó d'un singular i espectacular acte fester: el Desembarc. Doncs bé: aquest Desembarc celebra i commemora un desembarc de pirates barbarescos que, segons la corresponent llegenda, va poder ser repel·lit gràcies a una forta tempesta atribuïda a la intervenció miraculosa de santa Marta. Una volta més, el llegendari dialoga amb la realitat històrica: s'hi activa, contra l'adversitat real dels terribles atacs pirates, la fantasia d'un llegendari èpic i victoriós, no exempt d'una prodigiosa protecció divina. Tal és l'origen de l'advocació local per santa Marta, i de l'actual veneració alegre, joiosa i popular.¹⁸

Imatge 11. El *Desembarc*. Festes de Moros i Cristians de la Vila Joiosa

Un altre punt del litoral valencià meridional particularment afectat pels atacs pirates i corsaris va ser el cap de Sant Antoni. Fet i fet, el duc reial Alfons el Vell va haver d'ordenar la construcció del monestir de Sant Jeroni de Cotalba, i el trasllat dels monjos, perquè els atacs pirats feien inviable l'assentament dels jerònims a la Plana de Xàbia, que és on originàriament s'havia erigit el primer convent de l'orde. No sembla casualitat que, precisament en aquest paratge, puguem documentar en l'obra de Francesc Martínez i Martínez (1929, 130-132) una llegenda com la d'"El Passet del Frare", que narra l'improvisat heroisme d'un frare capaç de repel·lir tot sol un atac corsari, amagat en un revolt del camí que ascendeix des de la base del penya-segat, i espantant per sorpresa,

¹⁷ No és sinó l'any 1830 que els francesos conquereixen Algèria i desactiven així el principal focus de la pirateria a la Mediterrània occidental.

¹⁸ Per a una primera aproximació etnopoètica a l'advocació de santa Marta a la Vila Joiosa, vegeu "Santa Marta i el poalet, a la Vila" (Borja 2005, 83-84).

un a un, tots els pirates moros. En honor seu, el camí en qüestió seria conegut –heus ací el sentit etiològic del relat– com *el Passet del Frare*.

Imatge 12. Penya-segats de color mel del cap de Sant Antoni.
Fotografia de N. Borja

Igualment, Calp i el penyal d'Ifach han estat un enclavament estratègic que ha patit amb especial intensitat la violència dels saquejos dels pirates i corsaris musulmans. I resulta comprensible, per això mateix, que la imaginació popular ubique en aquest punt de la costa una llegenda divertida i significativa a parts iguals, com la de “Primer la mort que renegar”, també recollida per Martínez i Martínez (1912, 118-120; 1929, 133-134). Es tracta d'un relat protagonitzat pel rector d'aquesta població marinera, que predicava insistentment: “Primer la mort que renegar. Ja sabeu: primer la mort que renegar!”. Fins que un bon dia aquell rector es va embarcar amb uns rics del poble per anar a recollir petxines a l'altra banda d'Ifac. Dos bots tripulats per moros van atacar el llagut calpí. I quan el rector es va veure amb l'alfange al coll, de seguida va implorar: “Senyor moro, no em mate que jo renegaré!”. I la reacció, naturalment, va fer esclatar una rialla general, perquè tot era un muntatge, i els suposats moros no eren sinó els seus mateixos feligresos, disfressats per a la broma. El relat de Martínez conclou explicant que aquell rector mai més no va tornar a repetir allò de “Primer la mort que renegar”; i que a la Marina es va encunyar, per als qui en profit propi o pressionats per les circumstàncies acaben abjurant els seus ideals, aquest fraseologisme: “Com el rector de Calp: senyor moro, no em mate, que jo renegaré!”.¹⁹

¹⁹ Sobre Calp, en l'obra de Francesc Martínez i Martínez (1920, 62; 1929, 132-133) també podem documentar el relat etiològic “El Fendi”, que s'inicia amb una exposició sobre el perill que comportaven

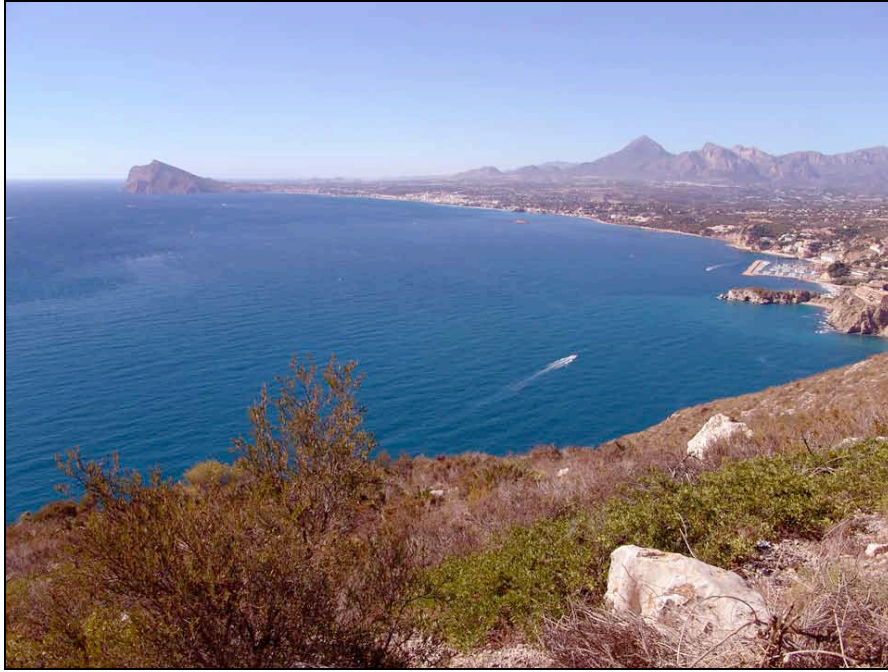
Imatge 13. Calp i el penyal d'Ifac

Entre la Vila i Calp, també Altea –el poble de Francesc Martínez i Martínez– ha patit històricament diversos atacs i saquejos. I, així, el folklorista hi documenta llegendes que recreen el motiu del segrest i el pagament de rescats, com en el cas de “La cova de la Dona” (Martínez 1927, 83-89; Martínez 1929, 141-144) o “El rescat del Cristo” (Martínez 1920, 64-65 i 95-96). La primera és un relat etiològic que justifica el topònim d’una coneguda cova de la serra de l’Albir on hauria anat a parar amb un petit llaüt, sana i estàlvia, una bella dona alteana que, aprofitant una tempesta, havia aconseguit fugir dels moros que l’havien segrestada un dia que “unes galeòtes moresques atacaren al racó del Albir, tirant en terra un bon grapat de Mòros y algún que atre turc y de aquí renegat”. El segon, en canvi, recrea el motiu del pagament de rescats amb què sovint es resolien els segrests efectivament consumats:²⁰

Un cristià, al que después de redimir a un captiu, l’ixen en allò de “Un altre’n tinch que val molt”, y ensenyen la imaje del Cricificat, demanant per ella lo que pesa en metàlich, per lo general, òr u plata; posada aquélla en el pés, ocorre el prodigi, de sent molt pesada, el plat contrari es deixa cáurer al posar uns insignificants sòus o reals de plata. Un Ronda era el que la vá portar a Altea colocalantla en la paret de sa casa, situada en la costera, que per això, se li diu de Jesús (Martínez 1920, 64)

els periòdics atacs dels “moros” en aquest segment del litoral valencià: “Molt pejat estava mon pais dels desembarcs de mòros, puix aquests, gracies a l’especial conformació de aquella còsta ab gran facilitat els feen, a pesar de les numeroses torres ab los seus soldats, y atalayas ab sos vigies, les moltes raconades y sens que’ls acantilats y ròques formen, eren segur amagatall pera les galeòtes y llenys dels de la mija lluna”. Narra aquest relat la proesa d’un alteà que, entre Calp i Altea, va sorprendre dos moros que s’emportaven una dona segrestada; els va plantar cara, i va aconseguir fer-los fugir i que alliberaren la dona. També “El Caragol de Calp” i “Joanet d’Oltà, a Calp” (Borja 2005, 41-42) tracten el tema dels atacs barbarescs a la vila de Calp.

²⁰ Sobre la llegenda d’“El rescat del Cristo”, vegeu les consideracions i reflexions de Borja (2000).

Imatge 14. La badia d'Altea, amb el racó de l'Albir al fons

Imatge 15. La cova de la Dona es troba a la base dels penya-segats de la serra de l'Albir

També a Teulada la por als atacs pirates va estimular la imaginació popular, la qual va recórrer ací –d'acord amb una evident lògica etnopoètica– a sant Vicent Ferrer com a figura protectora contra les eventuals incursions dels «corsaris moros». Novament podem remuntar-nos fins a la *Decada* de Gaspar Escolano, tot just després de l'expulsió, per a documentar el corresponent motiu llegendari, en suggeridor diàleg amb la realitat històrica:

Taulada tiene ciento y sesenta casas: y de mas que la preserua de los acometimientos de los cossarios Moros el connatural esfuerzo de sus moradores,

tienen contra ellos por fiadora la palabra prophetica del Apostolico varon San Vicente Ferrer, que predicando en esta villa, con la vña del dedo pulgar señalo la figura de la cruz en cierto peñasco, donde hasta hoy queda grauada; y les dixo que los Moros, aunque se desembarcassen y viniessen a saquearlos, no hauian jamas de passar de aquel puesto, porque era el mojon que Dios hauia señalado entre la rabia de los vnos, y siguridad de los otros. Desta prophecia ha sido buen testimonio la experiencia que hasta agora se tiene della. Tanta es la fuerça de la palabra de los sieruos de Dios (Escolano 1611, col. 108-109).

Imatge 16. La Creueta de l'Ave Maria, a Teulada. Fotografia de N. Borja

Imatges 17 i 18. Segons el relat popular, la Creu de la Venta, manada posar per sant Vicent Ferrer, protegia el poble de Teulada de la pesta i dels atacs pirates. Fotografies de N. Borja

Martínez i Martínez, que no s'està de reproduir en el seu llegendari el passatge d'Escolano (Martínez 1929, 125), ni d'insistir mitja dotzena de pàgines més avant en el motiu, reportant una altra versió de la llegenda en què la protecció vicentina s'amplia a

la pesta: una altra de les amenaces que, al costat dels atacs pirates, atemorien lògicament la població.

En la encreuallada que fan els camins que desde Teulada es dirigixen al poble de Benitagell y a la costa de Moraira, paraje nomenat La Venta, maná posar el Pare Sant Vicent una creu pera defensa del que pareixia poble de les seues preferencies; desde aquell moment de allí no pasaren els pirates, ni s'acostá la pesta; de ésta conten que, mentres en els pobles de la redorada la gent se moria que assustava, y en daquí com en Benisa, ni besties quedaren, en Teulada tal salut havia, que'l senyor dotor no sabia en qu'entretindres, ni el potecari gastava més aigua que la necessaria pera beurer la familia, y en quant als pirates, lo mateix turchs que berberischs, no pogueren rebassarla may, perque al acostarse a aquell punt, quedaven com a enlluernats els ulls, y no veen res que s'alluntaven de Teulada, que entonces tornaven a ivores (Martínez 1929, 128).

Al mateix poble de Teulada, i en aquest espai d'intersecció entre el cicle vicentí i el dels moriscos, podem documentar encara el relat “El calbot al moro”, que narra el càstig pòstum, prodigiós i severament didascàlic que el pare Vicent infligeix a un morisc quan aquest gosa renyar un company pel fet d'haver saludat respectuosament un taulell que els teuladins havien instal·lat amb la seua imatge: “Una mà invisible —sens dubte, la del sant cristià— li pega un calbot tan fort que el tomba a terra, enmig del carrer” (Borja 2005, 34-35).

Imatge 19. Retaule de Sant Vicent Ferrer, a Teulada. Fotografia de N. Borja

Fins i tot terra endins, a l'Alt Vinalopó, depassant els confins lingüístics, i a la frontera entre el Regne de València i el de Castella, el temor dels pirates i els corsaris barbarescos impregna l'imaginari popular i inspira narracions llegendàries com la d'“El captiu d'Alger” (Borja 2005, 176), que conta les vicissituds de Miguel, un mariner d'origen villener que, segrestat i lligat amb cadenes dins d'una masmorra a la ciutat d'Alger, s'encomana a la Mare de Déu de les Virtuts, patrona de Villena: sense saber ben bé com, és deslliurat prodigiosament i, després de navegar amb una barqueta enmig d'una tempesta, apareix miraculosament a la llacuna de Villena, a tocar del santuari de la Nostra Senyora de les Virtuts.

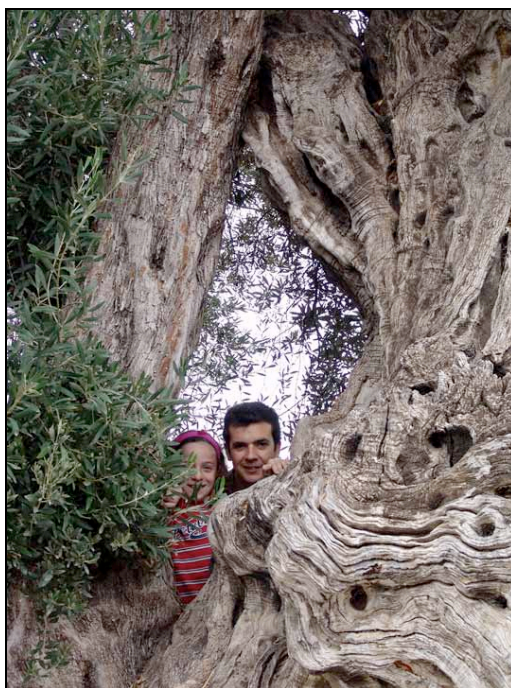
3. Amors interconfessionals

Un tercer eix temàtic en el cicle narratiu dels moriscos en l'etnopoètica valenciana és el dels amors difícils o impossibles entre un home morisc i una dona cristiana, o entre una dona morisca i un home cristià. Les barreres interposades entre els protagonistes d'una relació amorosa són –ja se sap– un motor recurrent i fèrtil per a qualsevol arquitectura argumental. Sense anar més lluny, un ampli repertori de tipus rondallístics responen, precisament, a les més diverses modalitats d'entrebancs amorosos: relacions que comporten un trencament de vot (ATU 304), dones distants (302B, 465, 891A), homes que s'enamoren d'un retrat o una imatge (302B, 403, 459, 516, 705A), dones tancades en torres (310), homes forasters (313), afers amb jardiniers (314), amants encantats amb forma d'animal (425*, 425C), amors amb nines (459), enamoraments de princeses inabastables (510B, 554), enamoraments de belles desconegudes (510A, 510B*), dones que s'enamoren de dones disfressades d'homes (514, 880), prínceps que s'enamoren només de sentir el nom d'una princesa (516), amors entre germanastres (652), dones amb diversos pretendents (653A, 653B), homes pobres que els pares no accepten (855, 885A), amors amb dones no autoritzades (861A, 871), amors no correspostos o incomplets (864, 1515), amors entre dones nobles i forners (873), homes rebutjats per dones fidels (881), dones rebutjades (891A), dones casades (891B*), amors que brollen en l'absència del marit (1352A), etc. Totes les formes de la tensió amorosa han inspirat, inspiren i inspiraran, mentre l'home siga home –i la dona, dona–, la capacitat humana per a crear i recrear trames de la ficció narrativa.

En el cas del cicle llegendari dels moriscos, l'imaginari col·lectiu valencià no deixa d'explorar el filó de les dificultats amatòries –les vicissituds de l'amor i el desamor– derivades de la segregació cultural i religiosa. El mateix ban d'expulsió, publicat el 22 de setembre, resultava esborronador i clarivident quan ordenava (adés ho constatarem) l'expulsió de les mares morisques casades amb cristians vells si els fills ja eren majors de sis anys; i sense excepcions en el cas dels pares moriscs casats amb cristianes velles. Per incomprensió, refús familiar o, simplement, per raó de deportació i distanciament forçós, és evident que moltes relacions sentimentals entre moriscos i cristians vells –públiques i notòries, o secretament mantingudes– van resultar fatalment truncades. I van acabar alimentant la fantasia popular. Aquest és el cas arquetípic del relat que, a propòsit de la serra de Segària i el seu suposat tresor, protagonitzen el jove Mohamed, fill d'un llaurador moro, i Marieta, filla d'un fuster cristià. Segons el relat oral que vam tenir l'oportunitat de documentar (Borja 2005, 26-27), abans de ser expulsat el 1609, Mohamed va aconseguir vendre totes les propietats i amagar un gran tresor en una cova de la Segària, amb l'esperança que un dia podria tornar-hi: precisament la mateixa esperança que el va menar a prometre-li fidelitat i amor a Marieta. Com a prova, li mostra el tresor: la penyora que tornarà. Però el destí, com se sap, frustraria la paraula donada i la corresponent temptativa de felicitat, de manera que encara ara, quan Segària *sua* (quan hi brollen les fonts), hi ha qui diu que són les joies morisques que ploren, perquè els seus propietaris no hi van poder tornar. O bé que és la mateixa serra de Segària qui plora, perquè ha perdut les joies per un avenc subterrani que la connecta amb la mar.

A la Vila Joiosa, enclavament –tal com hem vist– intensament condicionat pel factor morisc, també ens ha estat possible documentar una bella narració popular sobre l'amor difícil –finalment reeixit– entre un jove morisc i una donzella cristiana. Ens referim a la llegenda de “L'Olivera Grossa” (Borja 2005, 81-82), que s'ambienta al paratge on es troba l'impressionant arbre centenari, i narra les vicissituds d'una jove cristiana que hi perd un valuós anell, però que hi trobarà, a canvi, la flama d'un amor morisc, que es

mantindrà encesa i perviurà feliçment a pesar de la incomprensió familiar i social, i de totes les adversitats que tal incomprensió comporta.

Imatge 20. L'Olivera Grossa, a la Vila Joiosa. Fotografia de N. Borja

Menys feliç és el final de l'arxiconeguda llegenda alacantina “La Cara del Moro”, que percaça una explicació fantàstica per als curiosos perfils del Benacantil, el tossal que presideix la ciutat. Segons el relat popular, la forma d'aquest accident geogràfic, que recorda efectivament l'efigie prototípica d'un home musulmà, és la d'un antic rei moro, que va morir i va quedar convertit en roca com a condemna per una conducta cruel, despòtica i intransigent, de fatals conseqüències. I és que la versió més coneguda de “La Cara del Moro”²¹ explica que la filla d'aquest rei es va enamorar intensament d'un jove cristià, que va ser delatat i denunciat davant del rei. Aquest hauria decretat pena de mort com a càstig per tal gosadia, i hauria ordenat l'execució del cristià a trenc d'alba. La princesa, desesperada, n'hauria suplicat l'indult; però el rei només accediria a perdonar la vida d'aquell jove insolent i temerari si els camps d'Alacant apareixien coberts d'un mantell blanc –blanc de neu– amb la primera llum del dia. Era –ja s'entén– un veritable impossible, atès que per la localització geogràfica i la proximitat del mar pràcticament mai no neva, a la ciutat d'Alacant. Tanmateix, el nou jorn va regalar a la princesa l'espectacle del camp d'Alacant cobert efectivament per un mantell blanc: no de neu, sinó dels pètals dels ametlers florits. Però quan aquesta va anar a fer valdre la raó a son pare, el cos del seu estimat penjava ja ajusticiat. I la donzella s'hi va abraçar i va es penyar, tossal avall, unida al seu estimat per a tota l'eternitat. Penedit de les conseqüències fatals de la intolerància i la mala justícia administrada, el rei va quedar convertit en pedra, per a vergonyant memòria dels alacantins. I els pètals esguitats per la

²¹ Podeu consultar variants literàries d'aquesta llegenda, per exemple, en Ruiz i Mateo (5-10), o en el recent *La Cara del Moro* (González 2014). D'altra banda, val la pena assenyalar les concomitàncies d'aquest relat popular amb el de “Neu a l'Alfàs” (Borja 2005, 73-74); i referir, ni que siga a tall d'inventari una altra llegenda equivalent, d'amors impossibles entre un jove moro i una jove cristiana: “La penya del Roser, a Biar” (Borja 2005, 131). També l'amor entre la cristiana Miriam i el musulmà Mohammed és un motor narratiu eficient en la rondalla “El Castell del Sol”, d'Enric Valor (79-118).

sang enamorada dels joves amants haurien donat origen als ametlers de la varietat *marcona*, que són els que cada febrer floreixen amb unes característiques flors rosades.

Imatge 21. La Cara del Moro, al Benacantil d'Alacant

Encara més al sud, a l'altra gran ciutat del migjorn valencià, també la tradició oral il·licitana ha preservat un relat sobre amors i desamors entre un home morisc i una donzella cristiana. Es tracta d'"El tresor de la muralla", ja citat anteriorment (González 1987, 67-71; Borja 2005, 152-153), que recrea la truculenta història d'un ric morisc, la jove cristiana que s'hi casa per diners, i el primer promés d'aquesta, que en venja la traïció apunyalant el moro renegat i degollant la novençana.

Per últim, val a dir que les relacions sentimentals interconfessionals es troben també en la base de les llegendes que tracten la coneguda figura del *moro traïdor*: el morisc que, intensament enamorat d'una donzella cristiana, fa prevaldre l'impuls de l'amor al de la guerra, de manera que delata les intencions bèl·liques dels seus correligionaris i ajuda els cristians a fi de protegir la vida de l'estimada. Aquest, precisament, és el cas de les llegendes conservades als municipis de Xixona i Ibi, que es tradueixen en els respectius actes festers commemoratius (Borja 2005, 113-115; Borrego & Hernández, 272-273).

Imatge 22. El Moro Traïdor, en les Festes de Moros i Cristians d'Ibi, 1948²²

4. El retorn dels moriscos

L'esperança d'un retorn més o menys imminent és –resulta humanament comprensible– consubstancial a l'experiència de l'exili. Res no sabem, òbviament, del efectes etnopoètics que aquesta expectativa del retorn va poder exercir en la comunitat deportada a la riba africana de la nostra mar. Sí podem constatar, en canvi, que la suposició d'aquesta esperança ha quedat en major o menor mesura reflectida en el llegendari forjat pels cristians que van quedar al Regne de València. Amb millor o pitjor consciència després de la deportació sistemàtica, la població romanent (recordem-ho: aproximadament, les dues tercers parts de la demografia valenciana) podia naturalment afigurar-se que la idea del retorn batejava en l'ànim dels moriscos expulsats. I tal conjectura havia d'accionar, per força, la gramàtica generativa de la imaginació col·lectiva, de manera que les narracions populars sobre moriscos podien incloure, si s'esqueia, la hipòtesi del retorn d'algun dels moriscos desterrats: per a desenterrar els tresors amagats o, simplement, per a recuperar les propietats manllevades, que encara percebrien com a pròpies.

Pot servir per a il·lustrar el cas primer, dels moriscos retornats d'Àfrica per a desenterrar un tresor amagat, la llegenda d'"El tresor de la Muntanya de l'Endeví", a Sella.²³ Es tracta d'una narració protagonitzada per un home de camp, el Tio Ginés, que una nit va rebre al seu mas solitari la visita de dos moros. Aquests li demanen allotjament i ell hi accedeix. Els convida a sopar i a beure vi. Havent sopat i begut, els forasters trauen un plànol del terme de Sella que el Tio Ginés sap interpretar de seguida:

²² Aquesta imatge ha estat manllevada del web:

<http://fotosantiguasdeibi.blogspot.com.es/2008/07/fusilamiento-del-moro-traidor-1948.html>; data de consulta, 30/09/2014

²³ Aquest motiu popular, que vam recollir en Borja (2005, 78-80), ha estat lliurement literaturitzat per Ruiz i Mateo (101-108). Martínez Llorens (137-140), fins i tot, hi atorga credibilitat històrica, en un text que és del tot bo per a il·lustrar, d'una banda, que les llegendes (a diferència de les rondalles) es caracteritzen per l'establiment d'un pacte comunicatiu de versemblança en el moment de ser contades; i d'altra banda, el sòlid arrelament de la memòria dels moriscos en l'imaginari popular valencià.

es tracta d'un mapa que assenyala la ubicació d'un tresor a la cova del penyal del Diví. Quan els moros finalment s'adormen, el Tio Ginés va a la cova i carrega el tresor fins al corral de casa, on astutament l'amaga entre capes de figues seques. Al sendemà, els moros van a la cova i en tornen lògicament enfurits quan entenen que algú se'ls ha avançat. Però per més que interroguen i torturen el Tio Ginés (fins a l'extrem de cremar-li les mans i deixar-li-les arrugades!), aquest no revela el lloc on ha guardat l'or. Amb el tresor, va manar construir una casa enfront de la del baró, per tapar-li les vistes. I quan en un gest d'esplendidesa regalava grapadets de dacsà, de blat o d'ametles a les persones del poble que passaven necessitat, aquelles persones maleïen la desgràcia d'aquelles mans cremades, tan petites i arrugades, que involuntàriament limitaven la quantitat de la caritat. Per aquest motiu, a Sella, quan algú exerceix la generositat de manera discreta i esquifida, es diu que “dóna grapadets com els del Tio Ginés”.

Imatges 23 i 24. El poble de Sella, a la Marina Baixa, i el penyal del Diví

D'altra banda, i quant a la idea del retorn dels moriscos al territori valencià per a recuperar els béns que els cristians els hi van manllevar, pot servir com a exemple la curiosa llegenda de “Les oliveres i els estornells”, que mira d'explicar fantàsticament com és que aquests ocells tornen cada any periòdicament, en grans ramats, als oliverars valencians. Daniel Climent i Ferran Zurriaga la reporten en *Herbari. Viure amb les plantes*:²⁴

De totes les contalles relacionades amb l'olivera, cap aconseguia despertar tant d'interès en la nostra infància com la de *Les oliveres i els estornells*. És una de les rondalles que puntualment recordàvem quan vèiem els estornells volar pels oliverars. Amb ella, els infants valencians rebíem la primera informació d'aquella violenta i injusta expulsió del poble dels *cristians nous* del Regne de València el 1609, els moriscs:

Les oliveres van ser plantades pels moros i quan els van expulsar diuen que no van tenir temps d'arrancar-les per emportar-se-les. Els moriscs valencians sí que van emportar-se les claus de les cases i van deixar les portes obertes, per això,

²⁴ L'escriptora Raquel Ricart aprofita precisament aquesta llegenda de “Les olives i els estornells” en la narració *La nit de les patràssimes* (22-24).

molts dels seus descendents creuen que mentre conserven la clau tenen dret a recuperar la casa.

També diuen que moltes de les oliveres que van deixar plantades, si les famílies dels que les van plantar cullen tots els anys algunes olives conserven el dret a la propietat. Com que no podien vindre a collir-les, conten que van enviar els estornells. Els quals bé que se les mengen, i en anar-se'n cap a l'Àfrica s'emporten tres olives cadascú. Una en cada pota i una altra al bec, i moltes d'elles les deixen en arribar a les palmeres africanes i els moros les arrepleguen. En arribar el narrador a aquesta part del conte sempre hi havia algú que intervenia i aportava un desenllaç diferent, com aquell que diu que “els estornells no eren enviats dels moriscs, sinó que eren els mateixos moros que per un encanteri es convertien en estornells per reclamar el seu dret a les oliveres que havien deixat plantades”.

El fet és, no sé si per aquesta llegenda, que nosaltres sempre teníem i tenim un cert respecte pels estornells (Climent i Zurriaga, 163).

5. L'encantada morisca i la Reina Mora

No podem cloure aquest article sense assenyalar, ni que siga en últim terme, un altre dels eixos temàtics que permeten estructurar un determinat repertori de narracions del cicle morisc: el de les encantades, normalment vinculades a espais aquàtics, que en l'àmbit valencià tendeixen a ser sovint *encantades morisques* (quasi sempre, belles guardianes de tresors), les quals en alguns casos concrets són conegudes amb la denominació de *la Reina Mora*.

Ramona Violant (130) apunta que en l'univers llegendari, la temàtica de “tresors i éssers encantats” conforma una unitat. I Carme Oriol (2001, 110), partint del catàleg de llegendes de Christiansen (214-215),²⁵ i tot tenint present que, en general, segons aquest autor, “les llegendes sobre tresors amagats [...] presenten alguns motius recurrents com el de l'estranya aparició o el del trencament del tabú”, després d'analitzar un corpus de 36 llegendes catalanes sobre tresors, arriba a la conclusió que “en molts casos, el protagonista ha de superar una sèrie de tasques difícils que li imposa el guardià del tresor” i que “la majoria dels relats s'ajusten a les característiques pròpies de la llegenda: se situen en un indret concret, tenen una base real, presenten elements extraordinaris, s'insereixen en el sistema de creences (oficial o no oficial) del narrador i de la seva audiència, i tenen com a funció reglamentar la conducta humana”. Doncs bé: en el cas valencià, això que ací hem convingut a denominar *la gramàtica de la fantasia* fa –com aquell qui diu– inevitable que els “éssers encantats” que protagonitzen “l'estranya aparició” vinculada als “tresors”, en “indrets concrets” i d'acord amb una “base real” segueixen sovint el prototip de les *encantades morisques*: joves musulmanes de suggeridora bellesa, que s'apareixen misteriosament (normalment en paratges relacionats amb el medi aquàtic) amb una determinada periodicitat, i que ofereixen alhora la il·lusió de l'amor i la de la riquesa. Són, per tant, “éssers encantats” on convergeixen el motiu dels tresors amagats, el de les *janes, fades, goges, aloges o dones d'aigua*,²⁶ i el dels moriscos expulsats, l'esperit dels quals encara impregna –en l'imaginari popular– alguns llocs màgics, geogràficament singulars.

Paradigmàtica del motiu de l'encantada morisca és, sens dubte, la llegenda d’“El barranc de l'Encantada”, a Planes. Tant el topònim d'aquest torrent com el de l'espectacular gorg que els nadius coneixen com *el Gordo de l'Encantada*, són

²⁵ En aquest catàleg, les llegendes de tresors amagats corresponen al codi 8010.f.

²⁶ Sobre aquests éssers fantàstics en l'àmbit valencià, vegeu Gisbert (79-94) i Labrado (2002).

transparents i reveladors de l'àmplia difusió que ací ha tingut aquesta forma de l'imaginari popular. En l'arquitectura essencial, l'argument de la llegenda de l'Encantada de Planes tracta l'encanteri que, abans de ser expulsats, el moriscos van fer en aquell barranc situat al cor dels seus dominis muntanyencs: un encanteri que serviria per a preservar-hi alhora les riqueses i la memòria. Quan els cristians, després de marxar el poble de la mitja lluna, volien prendre el sumptuós palau que hi havien deixat, una jove els eixia al pas. Però l'encantament va fer que la bellíssima donzella i el palau —amb tot el que conté— desaparegueren davall l'aigua del barranc. Als cent anys, la princesa va eixir de dins de l'aigua i es va aparèixer a un moliner. Li va oferir triar entre un cofre ple d'or (o bé una diadema, segons la versió) i ella mateixa. Aquell pobre home, cegat per la cobdícia, va triar el cofre. I la princesa, amb un sospir, li va explicar que en el cas d'haver-la triat a ella hauria aconseguit el cofre, el palau, totes les riqueses que conté i —ai!— també el seu amor. Segons la tradició, l'Encantada torna a aparèixer cada cent anys, a l'espera que algú la trie a ella, abans que no les joies que porta. Quan mirem el fons del barranc de l'Encantada, a la part més profunda del gorg més gran diuen que es pot entreveure l'alcàsser soberg i la jove —veritable dona d'aigua— que passeja com en un somni solitari, etc.²⁷

Imatge 25. Planes de la Baronia, al Comtat

²⁷ Ja trobem una referència a la llegenda de l'Encantada de Planes el 1797 en l'obra d'Antoni Cavanilles: "fingió el vulgo la boca de cierta mina, donde los Moros escondieron sus tesoros, y dexaron encantada una doncella, que cada 100 años sale para volver á entrar en el mismo día" (153); també en Figueras Pacheco (1913) i Joaquim Martí Gadea (72). Més recentment s'hi han referit Carles Mulet (18-19), Bernat Capó (2002, 50-57), Joan Borja (2005, 185-186), Víctor G. Labrado (2002, 60-62; 2007, 101), Francesc Gisbert (85-86) i Ivan Carbonell (96-109)

Imatge 26 i 27. Gorg del barranc de l'Encantada, a Planes

Imatge 28. Xiquetes i xiquets del CRA l'Encantada de Planes, protagonistes d'un projecte educatiu d'apadrinament del personatge fantàstic

No és la de Planes, ni de bon tros, l'única encantada que custodia tresors en l'imaginari valencià.²⁸ Ja hem vist que, segons Francesc Gisbert (176), al castell de Penella, “a més d'una encantada, les ruïnes amaguen un tresor d'origen incert”. I, encara a la comarca del Comtat, Francesc Martínez i Martínez recull també una llegenda sobre l'encantada del castell de Travadell.²⁹

A començos de cada sigle, y no en atre temps, apareixia en les esmentades enrunes del castell una gentil i bonica dama encantada que a ningu cridava ni dia

²⁸ A més de les ací tractades, en Borja (2009, 39-40) ja fèiem, a propòsit de l'episodi del cavaller Espèricus a l'illa del Lango, del *Tirant lo Blanc* (on apareix una misteriosa encantada amb forma de drac, la Senyora de les Illes, guardant un tresor a les coves d'un castell), un “inventari d'urgència” de “les múltiples llegendes que recreen el motiu de la donzella encantada [...] custodiant un tresor”. Citàvem, en aquella ocasió, les referències de “La Joanaina, a Teulada”, “Castell de Segart (Camp de Morvedre)”, “El castell del Bou Negre, a Argeleta”, “Bou d'or, a la cova de l'Àguila, a Xodos”, “La pedra encantada de Montesa”, “L'encantada del Cabeço Soler”, “Les Columbretes”, “El barranc de l'Encantada, a Planes”, “La dama encantada del castell de Milleneta”, “La cova del Lladre, a les Canyades d'en Cirus, de Monòver”, “L'escala de la donzella, a Moixent”, “L'encantada de la Giraba a Ludiente”, “La penya del Benicadell, a Beniarriés” i “Pere Joan i la princesa encantada a la cova o mina d'Ocre, a l'Albir”.

²⁹ Aquesta llegenda també ha estat tractada, posteriorment, per Gisbert (90) i Carbonell (54-60).

res, pero al home sens pòr que se li acostava li fea la pregunta de lo que volia, y respòst li satisfeya son desig.

A la Marina Baixa, Adolf Salvà també dóna compte d'una encantada que viu –i dóna nom– a la cova de la Pinta.³⁰

a l'arribar al naixement de la font –que denans era *la bassa dels peixets*, perquè n'havien molts– es gira a man dreta, i, pujant el tossal, s'aplega a la Cova de la Pinta [...].

La imaginació popular nos l'ha feta residència d'una dama apellada la *senyora Pinta*, perquè ne portava una molt gran enganxada al monyo (Salvà, 213-214).³¹

Amb una periodicitat de cent anys, com la de Planes i la de Millena, es manifesta també l'encantada del Cabeço Soler, entre Guardamar i Rojals, recollida per Serra i Román del Cerro (120-157). Carbonell (107) la resumeix de la manera següent:

A Rojals, anant a Guardamar del Segura, hi ha un turó anomenat el Cabecico Soler on viu *l'encantà* que s'apareix cada cent anys el dia de Sant Joan. El tio Villa fa 150 anys va anar cap allà i la va trobar esperant al peu de la cova. Per fer-se amb els tresors que hi guarda havia de dur-la fins al riu Segura perquè es banyara els peus, però amb la condició que no la deixara en terra mentre la transportava, malgrat els monstres que li eixirien al pas. Supera unes quantes aparicions, però al capdavant falla i l'encantada queda condemnada cent anys més. En represàlia el maleeix perquè sempre tinga la llengua fora com els babaus, tara física que conserven els descendents de la família Villa que hi ha a Rojals (Carbonell, 107).³²

Quan Víctor G. Labrado (2007, 101) tracta en les luxoses *Llegendes valencianes* el motiu de “L'encantada”, tot i que no ho explicita, sembla tenir particularment present el conegut referent de Planes a l'hora de traçar-ne l'esquema prototípic:

En un gran cau foradat dins la muntanya té, tot per a ella, un palau secret, fet de molts passadissos i cambres, on viu i no viu, senyora i presonera del seu tresor. Tant si camina com reposa, la foscor li encega sempre els ulls i en la buidor només sent els degotissos de les coves.

Cada cent anys, una sola vegada torna a ser lliure per un dia i una nit. Pren del tresor les millors joies, es lliga els cabells amb pintes d'or treballat i s'engalana amb vestidures de preu. Llavors troba camí, ix de la muntanya i es passeja pels boscos. Quan troba un home solitari, s'ofereix esplèndida i feréstega: “Què vols més? Jo o les joies que porte? Has de triar. Tot no pot ser”, diu ansiosa, perquè la condició és que, si l'home s'estimara més el seu amor, es desfaria l'encantament i ella seria lliure per sempre, però es presenta tan rica que mai ningú l'ha preferida a les joies que du. Ells s'ho perden, perquè no els dóna res i, de vegades, n'ofega algun dins d'un barranc.

Però tot seguit posa en relació aquest patró amb el d'una de les figures més recurrents en l'imaginari valencià dels moriscos –i, en general, del passat imprecís

³⁰ Ivan Carbonell (53) ha tornat a documentar recentment el motiu de la cova de la Pinta: “Hi ha una cova per Alcoi o per Callosa anomenada la Cova de la Pinta on hi havia una dona que quan passaves per allí et deia: / –Pinta o pintó? / Si deies *pinta* et clavava una pinta en el cap i et matava i si deies *pintó* et llançava un pintó i mories, així és que si no passaves per allí, millor. (Cristina García Pérez d'Alcoi, 19-II-2011)”.

³¹ Al marge de la qüestió de les encantades, la llegenda de la cova Pinta de Callosa d'en Sarrià remet, en la versió recollida per Salvà, al cicle de “La mala fortuna”: “Conten que una jove anava al Pouador a portar aigua i li va eixir al pas esta dona, qui li va preguntar: / –Jove, ¿quina hora és? / Responent esta: / – Les tres. / Aquella, alçant la mà i amb els dos dits, s'abaixà el llavi i, amostrant-li les dents, li digué: – Com estes?” (Salvà, 214). Sobre aquest cicle de “La mala Fortuna” i l'equivalent català de “La bugadera de nit”, vegeu Alberó (697-727).

³² També nosaltres vam tractar aquest motiu en Borja (2005, 159-160).

popularment conegut com *el temps dels moros*. Ens referim, per descomptat, al personatge de *la Reina Mora*, indestriablement lligat al de *l'encantada*: custodiant o no un tresor, les reines mores són veritables encantades que ostenten els atributs de la riquesa i bellesa; i que habiten literàriament la fantasia de castells i paratges relacionats amb l'aigua. És el cas de la cèlebre Reina Mora del castell de l'Alfàndec o de Marinyén, a Benifairó de la Valldigna, més conegut popularment (precisament per la corresponent llegenda) com *el castell de la Reina Mora*. Ja Josep Bataller Calderón en recollia esquemàticament el motiu:

fa molts anys, en temps dels moros, els cristians van assaltar el castell de Marinyén, que es troba a la Valldigna, al terme de Benifairó. Quan les tropes cristianes ja quasi havien guanyat la batalla i estaven a punt de prendre la fortalesa, la reina mora que hi vivia, per orgull no va voler morir a mans de l'enemic i es va tirar per la finestra amb el seu fill menut. Ella va morir a l'acte. però el xiquet va sobreviure. Diuen que a voltes se sent la veu del dissortat fill (Bataller, 39).

Tanmateix, és en la versió literaturitzada de Labrado "El castell de la reina mora" (2007, 103-107)³³ on podem documentar el motiu del tresor fabulós aparellat a la Reina Mora:

Encara que pocs l'havien vist, se sabia que, tancat amb pany i clau dins una torre, hi havia el tresor del castell, fabulós: gerres plenes de monedes o de perles, caixes a caramull de joies, d'estatuetes i barres d'or. Una exageració (Labrado 2007, 103).

Igualment, el motiu de l'aigua, com a element vinculat a la bella i rica dama morisca:

Allà on s'esperava el colp, baix de tot, la terra es va obrir i va engolir-se la reina mora [...]. Encara no havia passat avall la reina, en aquell mateix punt va començar a brollar una font d'aigua molt fresca i abundant (Labrado 2007, 107).

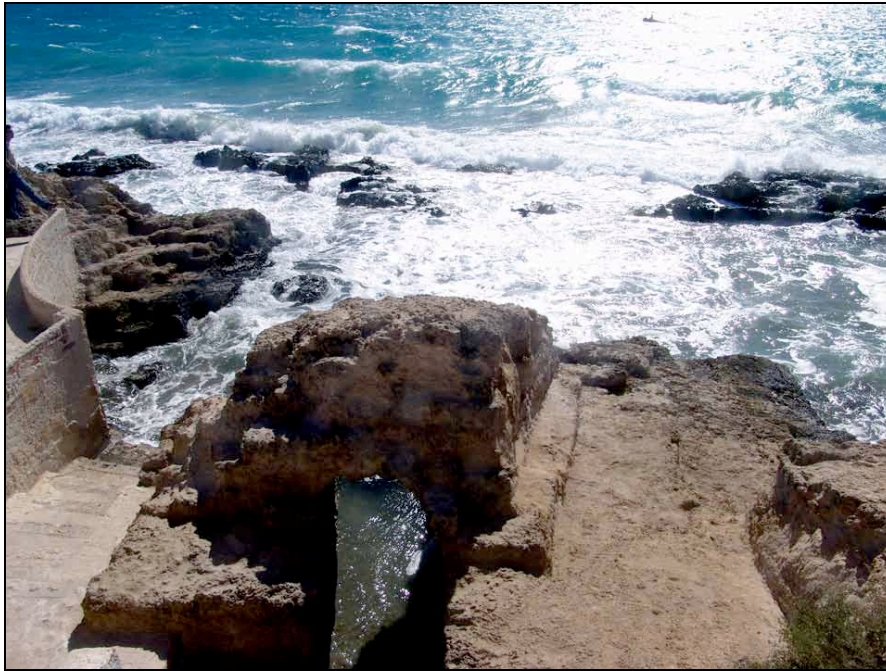
Aquest mateix personatge popular de la Reina Mora, novament relacionat amb un medi aquàtic, dóna nom a unes curioses restes arqueològiques conservades a Calp: els *Banyes de la Reina*. Es tracta d'una mena de basses excavades a la roca costanera perquè s'inunden amb l'aigua de la mar, i que devien servir als romans com una mena de piscifactories per a la fabricació de *garum*. L'intrigant jaciment ha inspirat en l'imaginari popular calpí la història d'una Reina Mora, que mai no eixia del palau, però que es banyava secretament en aquest espai màgic i hi trobava la clau d'una admirable bellesa.³⁴ Doncs bé: resulta senzillament fascinant constatar que una cinquantena de quilòmetres més al sud, al jaciment de la Illeta del Campello, s'han conservat unes restes arqueològiques iguals a les de Calp; i que l'imaginari col·lectiu valencià, activant

³³ Més recentment, l'escriptor Víctor Labrado (2014) torna a aprofitar aquest motiu popular per a la trama de la narració *La reina mora*, en el marc de la campanya de la Fundació Bromera per al Foment de la Lectura "Llegir en valencià. Paisatges de llegenda". En aquesta ocasió, tal com anuncia el subtítol "El castell de Xàtiva", l'escriptor de Sueca pren com a referència la Reina Mora de la capital de la Costera, que ja va inspirar el poema renaixentista "El jardí de la reina mora" (Teodor Llorente, 474-476). Aquest poema de Teodor Llorente, del qual no consta data de redacció, degué ser escrit en l'etapa de joventut, i va romandre inèdit fins que el 1936 el seu fill Teodor Llorente i Falcó el va reproduir en el volum *Poesies valencianes*. Siga com vulga, no deixa de ser curiós que, amb idèntic títol, "El Jardí de la Reina Mòra", Francesc Martínez (1929, 86) en recull la corresponent llegenda a Moixent.

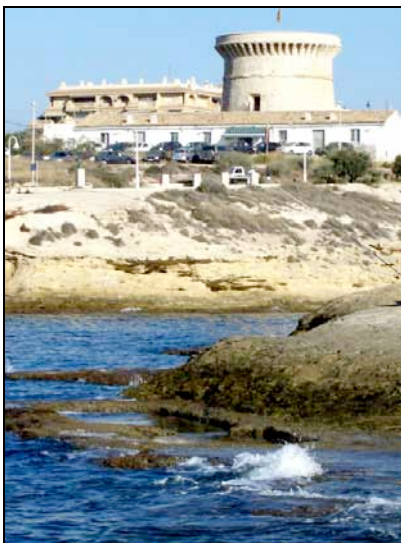
³⁴ En la versió de la Reina Mora de Calp que vam recollir en Borja (2005, 39-40), podem documentar, paral·lelament al relat de la Reina Mora del castell de la Valldigna, l'opció del suïcidi com a alternativa al deshonor de la derrota i del domini cristià: "Quan els cristians prenen aquelles terres, la reina mora s'endinsa en la mar i avança en direcció a la lluna: abans la fusió amb l'estimada aigua de la Mediterrània que una vida servil i captiva".

una mateixa *gramàtica* de la ficció popular, hi ha projectat exactament el mateix topònim (aquestes restes de la Illeta són conegudes com *els Banyets de la Reina*) i una idèntica llegenda:

segons expliquen les veus de la ficció, quan la torre sentinella del Campello va passar a mans barbaresques, una de les dones del cap de l'exèrcit moro era coneguda com *la Reina*. Bellíssima que enlluernava, aquella Reina era adesiara obsequiada pel seu cabdill amb tresors de tota la Mediterrània. [...] Es descobreixen els Banyets! La reina, des d'aquell dia, hi pren el bany, igual estiu que hivern. I va ser coneguda com la dona més bella de tota la Mediterrània (Borja 2005, 93).

Imatge 29. Els Banyets de la Reina de Calp

Imatges 30, 31 i 32. Els Banyets de la Reina, a la Illeta del Campello

I podem encara ampliar aquest repertori de reines mores marineres –i ratificar així la coherència d’aquesta gramàtica de la fantasia– fent esment del “clot” o els “banys de la Reina” del litoral de Xàbia (Rosselló, 247-248), i al “clot de la Reina” que podem documentar igualment a Moraira, amb la corresponent llegenda de la Reina Mora. Vegem-ne una referència, per exemple, en els estudis toponímics de Jaume Buigues (108):

EL CLOT DE LA REINA (del Castell)

Excavació feta sobre la duna fòssil de la barra del Castell per a l’extracció de carreus de pedra arenisca. En aquest lloc s’excavà la roca més enllà del nivell de la mar, la qual cosa provocà que les aigües marines la inundaren tot configurant una bassa apta per al bany, que segons les contalles populars hi anava a banyar-se una reina mora, d’aquí el nom.

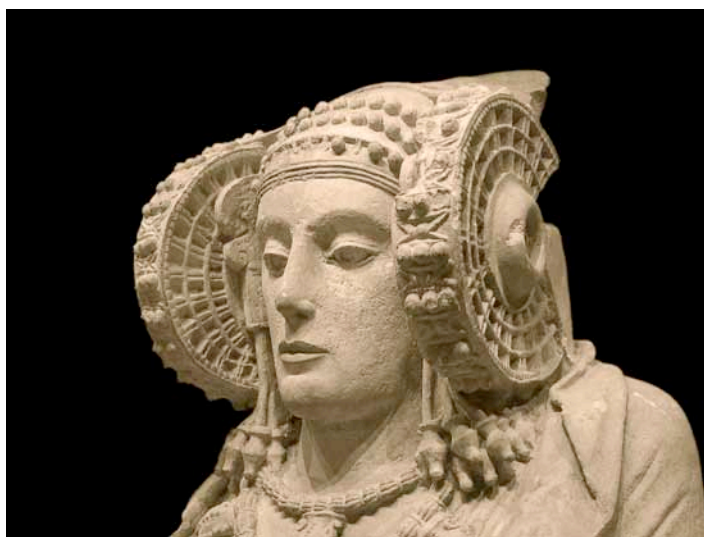
Tan arrelada al gust popular valencià és la suggeridora figura de la Reina Mora que –anècdota és significativa– quan es va descobrir la Dama d’Elx la primera denominació que aquesta popularment va rebre va ser (en plena coherència amb l’etnopoètica valenciana) el de *la Reina Mora*. Efectivament: quan l’atzar va voler que el jove treballador Manuel Campello i Esclapez, *Manolico*, fera la troballa del bust iber a l’Alcúdia d’Elx, el 4 d’agost de 1897, aquella misteriosa talla va activar a l’instant els mecanismes més genuïns amb què els valencians han proposat camins de fantasia per a satisfer els interrogants etiològics de la realitat. Qui, si no *la Reina Mora*, podia representar aquella escultura oblidada i enterrada, vestigi sorprenent d’un temps passat i ignot? Per això, quan l’escultura va ser desenterrada i exposada a la casa del Dr. Manuel Campello Antón (el propietari dels terrenys on la talla havia aparegut), els il·licitans que hi van acudir a admirar i venerar la imatge no van dubtar a anomenar-la així: “la Reina Mora”.³⁵ La denominació com a Dama d’Elx, òbviament posterior, no s’explica sinó com un clar gal·licisme: la *Dame d’Elche* va ser el nom que, d’acord amb la tradició cultural francesa, van posar a l’obra així que va arribar a París, després que Pierre Paris la comprara per al Museu del Louvre, i se l’emportara d’Elx –temps rècord, negligència

³⁵ Antonio García Bellido fa una descripció que, sense estalviar-nos el primer nom popular de la imatge, permet imaginar-ne l’escena: “fué expuesta al sol y al aire en el balcón de la casa del Dr. Campello, bajo el cual desfilaban los illicitanos rindiendo homenaje a aquella «Reina Mora», que surgió inesperadamente, como una nueva anadiómene, de sus tierras de labor”.

vergonyant: l'escultura a penes va romandre a Elx vint-i-sis dies, perquè en un parell de setmanes ja havia estat baratada per diners—,³⁶ el mateix 30 d'agost d'aquell mateix any 1897.

L'arqueòleg il·licità Alejandro Ramos Forqués era ben clar i fidel en aquest sentit (el de la primera denominació popular) quan, en els seus estudis ja clàssics, encara el 1945 es referia al bust com “la escultura llamada por el pueblo la «Reina Mora» y bautizada a su llegada a París con el nombre de Dama de Elche” (Ramos, 253). I ens va facilitar, de més a més, el valuosíssim testimoni de Manuel Campello i Esclapez (el xiquet de 14 anys que va trobar la Dama, esdevingut ja un home gran) relatant en primera persona, mig segle després, els records que en conservava, d'aquell històric 4 d'agost de 1897 en què va fer la troballa. Es tracta d'un testimoni certament emocionant, en el qual, a pesar dels anys transcorreguts, de la fama internacional assolida per l'obra, de les quatre dècades llargues d'estada a França i del posterior trasllat a Madrid el 1941, del canvi de llengua i de registre que hem de suposar entre l'oralitat del protagonista i el formalisme del text acadèmic finalment publicat per l'investigador, podem constatar que, amb espontània naturalitat, continuava referint-se a la figura trobada com “la Reina Mora”, talment com en el primer temps rememorat.

Yo era entonces un muchacho de catorce años, por lo que no tenía edad para ir a jornal, pero ayudaba a mi padre y hermanos en las labores agrícolas. En el verano del año 1897, se estaba nivelando la ladera de levante de La Alcudia, para hacer bancales y en ellos plantar granados y alfalfa. En la fecha de referencia, o sea el 4 de agosto, fui por la mañana a donde estaban los hombres trabajando, y serían las diez, cuando los hombres, para descansar y fumar un cigarro, se fueron a la sombra de una higuera allí próxima; yo, mozalbete, mientras fumaban, cogí un pico y me puse a derribar el ribazo, y calcule usted mi asombro cuando tropecé con una piedra que, al apartar la tierra para sacarla mostró el rostro de una figura. Llamé a los hombres, acudieron, y Antonio Maciá, de quien era la herramienta que utilicé, acabó de descubrir la “Reina Mora” (Ramos, 253-254).

Imatge 33. La Dama d'Elx, popularment coneguda com *la Reina Mora*

³⁶ El 18 d'agost de 1897, el Dr. Campello ja havia tancat el tracte de compravenda amb Pierre Paris per 4.000 francs: al canvi, unes 5.200 pessetes.

Conclusions

D'acord amb el principi axiomàtic que són precisament els fets, els personatges, els espais i els fenòmens interioritzats com a *extraordinaris* o *importants* en una col·lectivitat els que tendeixen a inspirar els principals cicles llegendaris –i, en general, les especificitats de les formes de la imaginació–, és evident que l'expulsió dels moriscos del Regne de València havia de ser, per força, una referència històrica particularment rellevant i productiva en el llegendari valencià. Tal com hem tingut l'oportunitat de mostrar a partir d'un corpus significatiu de relats populars, l'imaginari col·lectiu valencià no solament ha preservat viva fins a l'actualitat la memòria dels moriscos i la seua traumàtica expulsió el 1609, sinó que ha assimilat etnopoèticament aquesta memòria, d'acord amb en una mena de *gramàtica pròpia* de la fantasia que es demostra particularment recurrent en els cinc centres temàtics analitzats: els tresors amagats, la por als pirates barbarescos, els amors interconfessionals, el possible retorn dels expulsats i l'esperit de les encantades morisques (o reines mores).

Així doncs, podem concloure que, al costat de l'empremta indeleble que els moriscos van deixar en la història, la llengua, l'agricultura, l'arquitectura, el paisatge, els usos i els costums del poble valencià, han exercit també una influència determinant en la forma idiosincràticament valenciana de crear, a partir de la realitat col·lectivament viscuda i experimentada, el luxe d'una metarealitat fantàstica: una màgia solidària, una imaginació compartida, una herència llegendària.

Obres citades

- Albero, Jaume. *Les rondalles meravelloses i llegendes d'Enric Valor: estudi de les fonts i hermenèutica* [tesi doctoral dirigida per Enric Balaguer & Joaquim Espinós]. Alacant: Departament de Filologia Catalana de la Universitat d'Alacant, 2002.
- Ardit, Manuel, ed. *Els moriscos i la seua expulsió*. Catarroja: Afers, 2009.
- Bataller, Josep. *Rondalles de les comarques centrals valencianes*. Ontinyent: Caixa d'Estalvis d'Ontinyent, 2001.
- Bernabé, Luis F. *Los moriscos: conflicto, expulsión y diáspora*. Madrid: Los Libros de la Catarata, 2009.
- Borja, Joan. "Sobre la llegenda del Cristo d'Altea". En *Cristo 2000*. Altea: Ajuntament d'Altea, 2000. 38-39.
- . *Llegendes del sud*. Picanya: Edicions del Bullent, 2005.
- . "El cavaller Espèrcius a l'illa del Lango: un espai de fantasia en *Tirant lo Blanc*". En Joan Armangué & Caterina Valriu eds. *Illes i insularitat en el folklore dels Països Catalans*. Dolianova: Arxiu de Tradicions de l'Alguer/Edizioni Grafica del Parteolla, 2009. 23-42.
- Borrego, Vicent & Gil-Manuel Hernández. "Els moros i cristians". En Antonio Artiño ed. *El teatre en la festa valenciana*. València: Consell Valencià de Cultura, 1999. 259-274
- Buigues, Jaume. "Toponímia litoral del municipi de Teulada, la Marina Alta". *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica* 94 i 95 (octubre de 2003): 93-115.
- Capó, Bernat. *Espigolant pel rostoll morisc*. València: Eliseu Climent, 1980.
- . *Terra de cireres*. Picanya: Bullent, 2002.
- Carbonell, Ivan. *Llegendes de Cocentaina i el Comtat*. Alacant: Institut Alacantí de Cultura Juan Gil-Albert, 2014.
- Cavanilles, Antoni J. *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reino de Valencia, volum II*. Madrid: Imprenta Real, 1797.
- Christiansen, Reidar Th. *The Migratory Legends. A Proposed List of Types with a Systematic Catalogue of the Norwegian Variants*. Hèlsinki: Academia Scientiarum Fennica, 1992 [1958].
- Diéguez, M. Àngels, Maria Llinares, Francesc-Xavier Llorca & Rosa Montiel. *Rondalles de la Marina*. Altea: Caixaltea/Institut de Batxillerat d'Altea, 1999.
- Escartí, Vicent. *Jaume Bleda i l'expulsió dels moriscos valencians*. València: Fundació Bancaixa, 2009.
- Figueras Pacheco, Francisco. *Provincia de Alicante. Geografía del Reino de Valencia*. Barcelona: Alberto Martín, 1913.
- Fuster, Joaquín. *La baronia de Polop*. Polop de la Marina: Ajuntament de Polop de la Marina, 1991.
- Galdeano, Enrique R. *Hecatombe, 1609-1611: la expulsión de los moriscos*. València: Vicent Garcia, 2011.
- García Bellido, Antonio. *La Dama de Elche y el conjunto de piezas arqueológicas reingresadas en España en 1941*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas/Instituto Diego Velázquez, 1943.
- Gisbert, Francesc. *Màgia per a un poble*. Picanya: Edicions del Bullent, 2008.
- González i Caturla, Joaquim. *Rondalles del Baix Vinalopó: contes populars*. Alacant: Institut d'Estudis Juan Gil-Albert/Diputació d'Alacant, 1987.
- . *La Cara del Moro*. Alzira: Fundació Bromera per al Foment de la Lectura, 2014.

- Gozálbez, Elia & Josep Lluís Santonja. *Conversos i expulsats: la minoria morisca entre l'assimilació i el desterrament*. Muro d'Alcoi: Ajuntament de Muro d'Alcoi, 2010.
- Halperin, Tulio. *Un conflicto nacional: moriscos y cristianos viejos en Valencia*. València/Granada/Saragossa: Universitat de València/Universitat de Granada/Universitat de Saragossa, 2008 [1957].
- Jornadas de Historia Marítima. *La expulsión de los moriscos y la actividad de los corsarios norteafricanos*. Madrid: Ministerio de Defensa, Subdirección General de Publicaciones y Patrimonio Cultural, 2011.
- Labrado, Víctor G. "Les dones d'aigua". *El Temps* 922 (12-18 de febrer de 2002): 60-62. [En "Dossier El Temps d'Història. Bruixes, fetillers i fades"].
- . *Llegendes valencianes*. Alzira: Bromera, 2007.
- . *El segle valencià*. Alzira: Bromera, 2008.
- . *La reina mora*. Alzira: Fundació Bromera per al Foment de la Lectura, 2014.
- Llorente, Teodor. *Poesia valenciana completa*. València: Tres i Quatre, 1983. [Edició a cura de Lluís Guarner].
- Lomas, Manuel. *El puerto de Dénia y el destierro morisco*. València: Universitat de València, 2009.
- Martí i Gadea, Joaquim. *Tipos, modismes y còses rares y curioses de la terra del Gè*. València: Imprenta de Antonio López y Comp^a, 1908.
- Martínez Llorens, Natividad. *Sella, historia y costumbres*. Sella: Autora Editora, 1987.
- Martínez i Martínez, Francesc. *Còses de la meua terra (la Marina). Primera tanda*. València: Manuel Pau, 1912.
- . *Còses de la meua terra (la Marina). Segona tanda*. València: Imprenta Fills de Francés Vives Mòra, 1920.
- . *Folk-lore valencià. Arreplega de llegendes, tradicions y costums del Reine de Valencia*. València: Societat Valenciana de Publicacions, 1927.
- . *Llegendari valencià*, 1929. [Estudi i edició a cura de Josep Maria Baldaquí, Alacant, Institut de Cultura Juan Gil-Albert, 1995].
- Mas, Antoni, Josep Mas & Jaume Noguera. *La senda de l'èxode: els moriscs de la Marina Alta i la seua empremta després de 1609*. Carcaixent: Edicions 96, 2009.
- Mira, Joan Francesc. *Vida i final dels moriscos valencians*. Alzira: Bromera, 2009.
- Moliner, Antonio ed. *La expulsión de los moriscos*. Alella: Nabla, 2009.
- Mulet, Carles. *Cossos i mossos*. Barcelona: Columna, 1998.
- Muñoz, Gerardo. *La expulsión de los moriscos en la provincia de Alicante*, Alacant: Club Universitario, 2010.
- Oriol, Carme. "Les llegendes de tresors als Països Catalans: un estudi comparatiu". En Joan Armangué ed. *Arxiu de tradicions de l'Alguer*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001. 105-116.
- . *Aproximació a l'etnopoètica. Teoria i formes del folklore en la cultura catalana*. Valls: Cossetània, 2002.
- Payá, Carmen & José Luis Pellín. *Els temps dels moriscos a la baronía de Novelda*. Novelda: Ajuntament de Novelda, 2010.
- Ramos, Alejandro. *La Dama de Elche: nuevas aportaciones a su estudio*. Madrid: Gráficas Uguina, 1945.
- Ricart, Raquel. *La nit de les pastràsimes*. Alzira: Fundació Bromera per al Foment de la Lectura, 2014.
- Rosselló, Vicenç M. "Vivers de peix i salines al litoral valencià". Lorenza De Maria & Rita Turchetti ed. *Evolución paleoambiental de los puertos y fondeaderos antiguos en el Mediterráneo occidental. I seminario. El patrimonio arqueológico*

- submarino y los puertos antiguos. Alicante, 14-15 noviembre 2003*. Roma: Rubettino Editore, 2004. 247-270.
- Ruiz, Agustina & Juan Mateo. *Leyendas alicantinas*. Alacant: Autor Editor, 1965.
- Salvà, Adolf. *De la marina i muntanya: folklore*. Alacant: Institut d'Estudis Juan Gil-Albert/Ajuntament de Callosa d'en Sarrià, 1988. [Edició a cura de Rafael Alemany, a partir d'originals elaborats entre 1932 i 1939].
- Serra, M. Carmen & Juan Luis Román del Cerro. *Leyendas de la Vega Baja*. Alicante: Universidad de Alicante/Caja de Ahorros Provincial de Alicante, 1986.
- Serrano, Joaquim & Carmel Navarro. *Moriscos del sud Valencià: memòria d'un poble oblidat (1609-2009)*. Elx: Ajuntament d'Elx, 2009.
- Valor, Enric. *Obra literària completa, volum I*. València: Gorg, 1975.
- Verdet, Federico. *Los mudéjares y moriscos de La Hoya de Buñol-Chiva (1238-1609)*. Xiva: Ajuntament de Xiva, 2010.
- Violant, Ramona. *La rondalla i la llegenda*. Barcelona: Alta Fulla, 1990.